

مرینان:

سیاست، جامعه و فرهنگ در مغرب سده‌های میانه

نوشته

دکتر یونس فرهنگ

تهران، ۱۳۹۴

مرینیان:

سیاست، جامعه و فرهنگ در مغرب سده‌های میانه

تألیف: دکتر یونس فرهمند

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیرنشر: خلیل قویدل

چاپ اول: ۱۳۹۴

شمارگان، ۱۰۰۰

چاپ و صحافی: چاپ تقویم

ردیف انتشار: ۴۱

۲۱۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رسالت، شهرور شرقی، شماره ۹

تلفن: ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۸۸۶۷۶۸۶۰

web: www.ptc.ac.ir

سرشناسه:	فرهمند، یونس، ۱۳۵۶ -
عنوان و نام پدیدآور:	مرینیان: سیاست، جامعه و فرهنگ در مغرب سده‌های میانه / نوشته یونس فرهمند.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری:	۳۴۴ ص. مصور (رنگی)، نقشه (رنگی).
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام: ۴۱.
شابک:	978-600-7398-13-5: ۲۱۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۳۰۹] - ۳۱۷.
یادداشت:	نمایه.
عنوان دیگر:	سیاست، جامعه و فرهنگ در مغرب سده‌های میانه.
موضوع:	مرینیان
موضوع:	اسلام - مراکش
موضوع:	مراکش - تاریخ
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۴ م ۴/۳۱۹ DT
رده‌بندی دیویی:	۹۶۴/۰۳
شماره کتابشناسی ملی:	۳۹۲۸۴۹۷

سخن اول

تاریخ هر امت و جاده‌های دیگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه دارد. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصر، ارزش و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراخ کرد.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام به دلیل ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی - به‌رغم، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کمیت و کیفیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به ۱۰ برسد. بر این اساس، افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جغرافیه تاریخ جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در همت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود، جامعه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و انجمن‌های دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه جانبه که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت - آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

۱۳	پیشگفتار
۱۷	فصل اول: پیشینه پژوهش و بررسی منابع
۱۷	۱-۱: مقدمه
۲۰	۲-۱: پیشینه پژوهش
۲۵	۳-۱: بررسی و نقد منابع
۲۵	۱-۳-۱: تواریخ عمومی
۲۸	۲-۳-۱: تواریخ محلی و دودمانی
۳۲	۳-۳-۱: تراجم و سیر
۳۷	۴-۳-۱: سفرنامه‌ها
۴۰	۵-۳-۱: منابع فقهی
۴۱	۶-۳-۱: اسناد و کتیبه‌ها
۴۳	فصل دوم: وضع سیاسی
۴۳	۱-۲: دوره تأسیس حکومت
۴۳	۱-۱-۲: گسترش قلمرو در مناطق روستایی
۴۶	۱-۱-۲: ابوسعید عثمان (حک: ۶۱۴-۶۳۷ق)

- ۲۸ ۲-۱-۱-۲: امیر محمد بن عبدالحق (۶۳۷-۶۴۲ق).
 ۴۹ ۲-۱-۲: استیلای مرینیان بر مراکز بزرگ شهری.
 ۵۵ ۲-۱-۲: سلطه بر مراکش و اضمحلال دولت موحدی.
 ۷۳ ۲-۲: دوره غلبه بر هرج و مرج‌های داخلی و تثبیت حکومت.
 ۷۴ ۲-۲-۱: حکومت ابویعقوب یوسف (۶۸۵-۷۰۸ق).
 ۷۴ ۲-۲-۱-۱: شورش‌های درون‌خاندانی و عربی.
 ۷۶ ۲-۲-۲-۱: روابط خارجی.
 ۸۱ ۲-۲-۲: حکومت ابوثابت (۷۰۶-۷۰۸ق).
 ۸۴ ۲-۲-۳: اداریه ربیع سلیمان (۷۰۸-۷۱۰ق).
 ۸۵ ۲-۲-۲-۱: ابوسعید مرینی (حک: ۷۱۰-۷۳۱).
 ۸۸ ۲-۲: دوره اوج و شتاب‌ده حکومت مرینی.
 ۸۸ ۲-۳-۱: ابوالحسن (۷۳۱-۷۳۲ق).
 ۸۸ ۲-۳-۱-۱: ابوالحسن شاهر حکم.
 ۸۹ ۲-۳-۲-۱: بیعت و جانشینی.
 ۸۹ ۲-۳-۲-۳: کشمکش ابوالحسن با اندلس ابوعنن بر سر قدرت.
 ۹۱ ۲-۳-۲-۴: روابط خارجی.
 ۹۱ ۲-۳-۲-۱-۴: بنی عبدالواد.
 ۹۵ ۲-۳-۲-۴-۲: حفصیان.
 ۱۰۳ ۲-۳-۲-۴-۱-۳: بنی نصر و قشتاله.
 ۱۰۷ ۲-۳-۲-۴-۱-۴: ممالیک.
 ۱۱۲ ۲-۳-۲-۴-۱-۵: بلاد سیاهان.
 ۱۱۲ ۲-۳-۲: ابوعنان (۷۴۹-۷۵۹ق).
 ۱۱۲ ۲-۳-۲-۱: ابوعنان مرینی پیش از حکومت.
 ۱۱۶ ۲-۳-۲-۲: روابط خارجی.
 ۱۱۶ ۲-۳-۲-۲-۱: بنی عبدالواد.
 ۱۱۸ ۲-۳-۲-۲-۲: حفصیان.
 ۱۲۱ ۲-۳-۲-۲-۳: بنی نصر و قشتاله.

۱۲۸	 ۴-۳-۳-۳-۲: آراگون
۱۳۰	 ۵-۳-۳-۳-۲: پرتغال
۱۳۱	 ۴-۲: دوره سلطه وزرای نظامی و زوال حکومت مرینی
۱۳۱	 ۱-۴-۲: ابوبکر السعید (۷۵۹-۷۶۰ق)
۱۳۲	 ۲-۴-۲: ابوسالم المستعین (۷۶۰-۷۶۲ق)
۱۳۳	 ۳-۴-۲: ابوعمر تاشفین (۷۶۲-۷۶۳ق)
۱۳۶	 ۴-۴-۲: ابوفارس عبدالعزیز (۷۶۷-۷۷۴ق)
۱۳۷	 ۵-۴-۲: ابوزیان دوم (۷۷۴-۷۷۶ق) و ابوالعباس احمد (۷۷۶-۷۸۶ق)
۱۳۹	 ۴-۱: دوره ابوفارس تا حکومت مجدد ابوالعباس و فرزندانش
۱۴۱	 ۷-۴-۱: فرزندان ابوالعباس مرینی
۱۴۳	 ۸-۴-۲: الحاقین: رعیید (۸۲۳-۸۶۹ق)
۱۴۵	 فصل سوم: تشکیلات و سازمان
۱۴۵	 ۱-۲: تشکیلات سیاسی
۱۴۵	 ۱-۱-۳: سلطنت و خلافت
۱۴۸	 ۱-۳-۲: ولایت عهدی
۱۵۰	 ۳-۱-۳: وزارت
۱۵۳	 ۴-۱-۳: شرطه
۱۵۵	 ۵-۱-۳: امارت
۱۵۶	 ۲-۳: تشکیلات اداری
۱۵۶	 ۱-۲-۳: کتابت
۱۵۹	 ۲-۲-۳: حجاب
۱۶۲	 ۳-۲-۳: برید
۱۶۲	 ۳-۳: تشکیلات قضایی
۱۶۲	 ۱-۳-۳: قضاوت
۱۶۴	 ۲-۳-۳: عدول
۱۶۵	 ۳-۳-۳: نقابت

۱۶۶	۳-۴: مظالم
۱۶۸	۳-۴: تشکیلات نظامی
۱۶۸	۳-۴: نیروی زمینی
۱۷۲	۳-۴: تشریفات نظامی
۱۷۳	۳-۴: آرایش نظامی
۱۷۴	۳-۴: رزمایش جنگی
۱۷۵	۳-۴: درجات نظامیان
۱۷۵	۳-۴: لباس، حقوق سپاهیان
۱۷۷	۳-۴: برآلات جنگی
۱۷۸	۳-۴: نیروی دریایی
۱۸۳	فصل چهارم: وضع علمی و فرهنگ
۱۸۳	۴-۱: مراکز آموزشی
۱۸۴	۴-۱-۱: آموزش مقدماتی و دبیرستان
۱۸۴	۴-۱-۱-۱: مکاتب و جوامع
۱۸۶	۴-۱-۱-۲: زوایا
۱۸۸	۴-۱-۲: آموزش تخصصی
۱۸۸	۴-۱-۲-۱: مدارس
۱۹۱	۴-۱-۲-۲: مجالس علمی
۱۹۲	۴-۲: علوم رایج و دانشمندان
۱۹۲	۴-۲-۱: علوم شرعی
۱۹۲	۴-۲-۱-۱: فقه مالکی
۱۹۸	۴-۲-۱-۲-۱: ویژگی‌های فقه مالکی
۲۰۳	۴-۲-۲: علوم قرآنی
۲۰۴	۴-۲-۲-۱: قرأت
۲۲۱	۴-۳-۱: حدیث و روایت
۲۲۸	۴-۳-۲: تصوف
۲۳۶	۴-۲-۵: زبان و ادب

۲۴۳	۲-۲-۴: علوم عقلی
۲۴۳	۱-۲-۴: فلسفه و منطق
۲۴۵	۲-۲-۴: پزشکی
۲۴۵	۳-۲-۴: ریاضیات
۲۴۷	۴-۲-۴: نجوم
۲۵۱	فصل پنجم: وضع اجتماعی و تجاری
۲۵۱	۱-۵: وضع اجتماعی
۲۵۱	۱-۱-۵: گروه‌های قومی و نژادی
۲۵۱	۱-۱-۱-۵: دهرها
۲۵۷	۱-۵: ۲- عرب‌ها
۲۶۲	۱-۱-۵: ۳- بدلس‌ها
۲۶۴	۲-۱-۵: اهل ذمه
۲۶۴	۱-۲-۱-۵: یهودیان
۲۶۶	۲-۲-۱-۵: مسیحیان
۲۶۹	۳-۱-۵: جشن‌ها
۲۶۹	۱-۳-۱-۵: جشن میلاد پیامبر (ص)
۲۷۱	۲-۳-۱-۵: جشن عیدین
۲۷۲	۳-۳-۱-۵: روز عاشورا
۲۷۳	۴-۱-۵: پوشش
۲۷۵	۵-۱-۵: جامعه و اقتصاد
۲۷۸	۲-۵: وضع تجاری
۲۷۹	۱-۲-۵: روابط تجاری
۲۷۹	۱-۱-۲-۵: بلاد سیاهان
۲۸۲	۲-۱-۲-۵: مصر و مناطق داخلی مغرب
۲۸۵	۳-۱-۲-۵: دول اروپایی
۲۸۸	۱-۳-۱-۲-۵: میورقه
۲۸۹	۲-۳-۱-۲-۵: بنادر ایتالیا

۲۹۲	 ۵-۲-۱-۳: آراگون
۲۹۶	 ۵-۲-۲: مسکوکات
۲۹۸	 ۵-۲-۳: مقایس
۲۹۸	 ۵-۲-۴: اوزان و مکایل
۳۰۱	 نتیجه
۳۰۹	 کتاب‌شناس
۳۱۹	 ضما
۳۲۱	 نمایه

نزدیک به یک دهه از زمانی که پژوهش در حوزه مغرب اسلامی را آغاز کردم، می‌گذرد؛ آن زمان «فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو رستمیان» را موضوع پایان‌نامه کارشناسی ارشد قرار دادم. پیوند من با مغرب اسلامی به تدریج مستحکم‌تر شد و از این پس عمده فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی - و در آن حوزه متمرکز ساختم - با انجام پژوهشی مستقل در تاریخ‌نگاری مغرب اسلامی در سده هشتم، امهات منابع تاریخی - ادبی این سرزمین را بررسی کردم و سرانجام دوره پر-بازتاب و سزاوار پژوهش مرینیان را موضوع تحقیق حاضر قرار دادم.

دوره سلطه مرینیان بر مغرب اسلامی از منظر گوناگون قابل توجه است؛ از نظر سیاست داخلی، همسایگی آنها با دو سلسله قدرتمند حفصیان در تونس و بنی عبدالواد در تلمسان و تلاش بر سر کسب رهبری مسلمانان در غرب جهان اسلام، موجبات برقراری روابط آنان را با یکدیگر فراهم آورد و از این رو دولتی که عده و عده بیشتری داشت جر به تمکین رقیب و تضعیف و تحقیر آن در برابر خود رضایت نمی‌داد؛ نمود برجسته چنین اقدامی حمله ابوالحسن مرینی در سال ۷۳۷ ق. به تلمسان، مقرر حکومت بنی عبدالواد و یک دهه بعد به سال ۷۴۸ ق. به تونس، پایتخت حفصیان بود که با تصرف این سرزمین بار دیگر می‌خواست تجربه تاریخی مغرب اسلامی یکپارچه را، پس از سقوط موحدون، تکرار کند.

از نظر سیاست خارجی حضور مکرر مرینی‌ها برای حمایت از آخرین سنگر اسلام در اسپانیا اغلب دستاورد قابل توجهی در پی نداشت و الفونسو، پادشاه قشتاله (کاستیل امروزی) با استفاده از اختلاف مشیخه‌الغزاه مرینی و ابو عبدالله محمد بن ابوالولید، حاکم نصری غرناطه، توانسته بود، در سال ۷۰۹ ق. بر تنگه جبل الطارق مسلط و با قطع ارتباط مغرب و اندلس مانع رسیدن کمک مرینیان به اندلس شود. مرینیان با هدف جلوگیری از سقوط اندلس به دست مسیحیان، بارها به آن سرزمین لشکر کشیدند. مناسبات میان دولت‌های سلمان و مسیحی مغرب و اندلس و تبیین روابط سیاسی آنان با یکدیگر که با انگیزه نجات اندلس از دست مسیحیان شکل می‌گرفت، از جمله حوادث سرنوشت‌ساز مغرب اسلامی است که در این نوشتار از آن سخن رفته است.

همزمان با گرایش به اصلاحات سیاسی مرینیان بر سرتاسر مغرب و تحول حکومت‌شان از خاندانی کوچک به سلسله‌ای، حلی و بزرگ که می‌توانست در مغرب و اندلس نقشی شایسته ایفا کند، هم‌ساز، انضامی‌تری اداری جدیدی شکل گرفت و هم تشکیلات سیاسی، نظامی و اداری سابق متناسب با نیازهای بر تغییر یافت. از نظر علمی و فرهنگی نیز دوره مرینیان اوج درخشش فرهنگ و تمدن اسلام در مغرب است؛ به نظر می‌رسد آنان به شکوه دربار از طریق حضور دانشمندان، مورخان و علما توجه بسیار داشتند. آنها مدرسی چون صهریج، عطارین و فاس جدید و غیره را به مظهر پیشبرد اهداف سیاسی خود ساختند و از این رو تألیفات متعددی در فقه، تراجم، شعر و به ویژه تاریخ پدید آمد.

گونه‌گونی گروه‌های قومی و نژادی بربرها، عربها و غیره، حاکم اجتماع مغرب را از نظر اجتماعی سخت متأثر ساخته بود. به علاوه پژوهش در باب این مناسبات آنها با جامعه اسلامی، به‌ویژه به علت کشمکش سیاسی-دینی مسلمانان با مسیحیان اندلس در این دوره اهمیت دارد. همچنین بررسی وضع اقتصادی-معیشتی مردم به دلیل اینکه مرینیان حکومتی نظامی بودند و ناگزیر می‌بایست بخش هنگفتی از درآمدهای خود را صرف مقابله با مسیحیان در اندلس و جنگ‌های داخلی با همسایگان مسلمان می‌کردند، حائز اهمیت است.

موقعیت جغرافیایی مغرب که به دلیل برخورداری از نوار ساحلی طولانی دریای مدیترانه امکان انتقال کالاهای اروپا را هموار می‌ساخت، به همراه سلطه بر مناطق

جنوبی مغرب اقصی، به ویژه سجلماسه که تنها راه عبور کاروان های تجاری طلا به مغرب و اروپا از آنجا می گذشت، رشد تجارت را در پی داشت. از این رو مرینیان با «بلاد سودان» و حکومت های اروپایی و نیز همسایگان مسلمان خود روابط گسترده تجاری برقرار کردند.

اگر چه پژوهش پیش رو ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تجاری مغرب در عصر مرینی را در برمی گیرد، اما به طور خاص بر یکی از ادوار تأثیرگذار این سلسله؛ یعنی دوره اوج و شکوه مرینیان در مغرب که دوره ابوالحسن و ابوعنان بوده است، تأکید دارد. به دیگر سخن هدف اولیه این پژوهش، پاسخگویی به تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره طلایی مرینیان در مغرب؛ یعنی حوادث سال های ۷۳۱ تا ۷۵۹ ق بوده است. اما نظر به اهمیت باری مرینیان، نگارنده ناگزیر در بخش سیاسی، تاریخ تحولات حکومت مرینی از آن زمان به بعد، نیز این سلسله تا فرجام آن را بیان کرده است.

باری پژوهش حاضر به رغم مواجهه با مشکلات مذکور، اگر موفقیتی داشته باشد، مرهون استادان گرانمایه ای چیر انداز کوبه و علی بیات است که در غنابخشی به آن از هیچ کوششی فروگذار نکرده و همواره از راهنمایی های ارزشمندشان برخوردار بوده ام. به علاوه، اگر دلگرمی ها و پی گیری های مجاهد عبدالله ناصری طاهری، مدیر محترم گروه جغرافیای تاریخی پژوهشکده تاریخ اسلام، نباشد، چه بسا این اثر زود هنگام مجال انتشار نمی یافت. از این رو، مساعدت های بی دریغ ایشان را اینجاست.

بسی ناسپاسی است اگر از زحمات بسیار و سخاوتمندی های علمی «مایا شاتز میلر»، مرینی پژوه و استاد مطالعات اسلامی در دانشگاه انتاریو غربی و «دینا ارجمندشان خانم» «کاری لونده» تقدیر نکنم. گذشته از اینکه او بارها به سوالاتم پاسخ داده و اضافی نگارنده مبنی بر عدم دسترسی به پاره ای از مقالات منتشر شده اش را بی پاسخ گذاشت و این تحقیقات گران سنگ را که دستیابی بدان جز از طریق مؤلف میسر نبود، بی هیچ چشمداشتی برایم ارسال کرد.

به گونه ای متفاوت و بیش از همه مرهون استادام هادی عالم زاده هستم؛ بخت با نگارنده یار نبود تا از نکته بینی های وی در این پژوهش مستقیماً بهره گیرم، اما امید است آموخته هایش از مکتب تعلیم و تدقیق وی آن قدر باشد که دست کم پرتوی از آن، زنگار

این پژوهش را جلا داده باشد. جز ایشان، مراتب احترام و سپاس خویش را به همکار و دوست ارجمندم، معصوم‌علی پنجه که بی‌چشمداشت و فروتنانه همواره گره‌گشای دشواری‌های این تحقیق بوده‌اند ابراز می‌دارم. لازم به گفتن نیست که کاستی‌ها و نراستی‌های این پژوهش جملگی بر عهده نگارنده است و استادان مزبور جز در راهگشایی از مشکلات با هدف کمال بخشی به این اثر، نقشی نداشته‌اند.

www.ketab.ir